

Nyilvánosan a szamizdatvilágban. A 180-as csoport arcai

BÁNKI BERTA

Dargay Marcell. *A 180-as Csoport (1979–1990). Művek – Kontextus – Recepció.* Budapest: Prae Kiadó, 2023. 320 p.

Dargay Marcell könyve a 180-as Csoport tizenegy éves fennállásának és működésének történetét írja meg fókuszba állítva az együttes hangszeres-zeneszerző tagjainak alkotásait azok figyelmes, árnyalt elemzésével. A Csoport körül alakuló eddigi emlékezetes szerkezet szinte kizárólag a repetitív zenére, mint a Csoport által játszott fő stílusra koncentrál, azon belül is a repetitív stílus amerikai képviselőinek, Steve Reich, Philip Glass, Frederic Rzewski és Terry Riley műveinek magyarországi meghonosítását őrzi. Dargay könyve ennél szélesebb perspektívából tekint a 180-asok arculatára, és pontosan elhelyezi a Csoportban és a Csoportnak készült opuszokat a maguk zenei és tágabb művészi közegében egyaránt. A Csoport saját alkotásainak elemzése mellett Dargay a tagokat körülvevő zenei és a társművészetekkel ápoltszoros kapcsolati hálót is felépíti, ezáltal komplexebb olvasói és befogadói helyzetet teremt. Ez a kiterjedt kapcsolatrendszer, a 1980-as évek zenei életének eseményei, a második nyilvánosság szerkezetét is felvázolja.

A könyv felépítése

A tartalomjegyzék világos, könnyen áttekinthető és konzekvens, egyértelműen látszik, hogy Dargay rendre törekszik, repertóriumot akar adni a csoport munkáiból 1979-től 1990-ig. A hat nagy fejezet közül az elsőben ismerteti a Csoport megalakulásának hátterét és körülményeit, az együttes működését és fogadtatását, valamint áttekinti a

saját műveikből kiépült repertoárt. A huszonegy oldalnyi szöveg rengeteg információt, nevet, dátumot, zeneművet, együtteseket, kapcsolódásokat tartalmaz, melyek rendre visszatérnek az azt követő fejezetekben; az olvasás a nagy perspektívájú totálból indul, majd fokozatosan közelít a zeneművek elemzése felé, közben mindvégig megtartva a kitekintés mozzanatát.

A bevezető fejezetet további öt követi: Dargay alkotásaikon keresztül rajzolja meg Márta István, Melis László, Soós András, Szemző Tibor és Faragó Béla művészi portréját. Huszonhárom elemzést olvashatunk, mindegyiket azonos felépítés szerint szerkesztve. A szerző elsőként a fellelhető források alapján rekonstruálja az adott mű bemutatásának körülményeit és az együttes repertoárjában betöltött szerepét: mikor, hol játszották először és a későbbiekben, készítették-e belőle lemez- vagy rádiófelvételt.¹ Második lépésben Dargay a kulturális háló helyezi a középpontba: megmutatja az inspirációs forrásokat, a zenei és zenén kívüli utalásrendszereket,² így rajzolja meg a szélesebb művészi hivatkozásrendszert, melyből többek között az is kirajzolódik, hogy a 180-as Csoport az államszocializmus utolsó évtizedében a teljes neoavantgárd kört maga köré szervezi: Hajas Tibor, Erdély Miklós és Jelles András megkerülhetetlen résztvevői és inspirációs forrásai a Csoport tagjainak.

A huszonhárom zenemű bemutatásának harmadik és egyben legnagyobb terjedelmű részét maguk a zenei elemzések teszik ki, ahogy Dargay írja a könyv előszavában:

¹ Uo., 11.

² Uo., 12.

„annak ellenére, hogy a történeti fel-
dolgozáshoz kellő minőségű és elegendő
forrás állt rendelkezésemre, inkább
magukra a kompozíciókra és azok mi-
nél alaposabb elemzésére koncentráltam
írásomban. Zeneszerzőként ezt a
feladatot testhezálóbbnak és inspira-
tívnek is éreztem.”³

Az elemzéseket olvasva egyszerre jelenik meg az olvasó előtt a mindig fókuszban maradó zenei mikroanalízis és a társművészeti makrovilágra való folyamatos reflexió. A könyv ideális olvasója tehát egy zeneileg képzett alkotó- vagy előadóművész vagy zenetudós, hiszen az írás Dargay DLA dolgozatának⁴ könyv formában kiadott változata. A műelemzés, mint a zenéről való gondolkodás egyik formája, nemcsak azért vonzó része a könyvnek, mert Dargay ezáltal erősíti a Csoport zenetörténeti pozícióját, hanem azért is, mert aláhúzza annak fontosságát, hogy gyakorló zenészek, aktív zeneszerzők is készítsenek zenei analízist.

A zenei elemzés során a szakmai nyelvhasználat elengedhetetlen, emiatt egy nem szakmabeli olvasónak talán az analízisek nehezebben befogadhatóak, viszont Dargay gondosan megválasztott elbeszélői pozíciója az elemzések során is megőrzi könnyed és gördülékeny írói stílusát; a tömény és absztrakt-zenei mondanivalót kottapéldákkal és faksimile-másolatokkal lazítja, magyarázza, illusztrálja. Összesen kilenc táblázatot (ebből egy kép a Csoport tagjait ábrázolja, a többi mind a zenei elemzések része) és 131 kottapéldát tartalmaz a könyv, valamint huszonöt

faksimilével gazdagítja a szerző a huszonhárom mű elemzését. Terjedelmüket és fontosságukat tekintve is a kottapéldák bírnak a legfontosabb magyarázó funkcióval. A kottakép mindig pontos, világos és könnyen átlátható, a többszólamú zenei anyagok ábrázolásánál a befogadás még egy plusz olvasatként szinte képzőművészeti esztétikával is bír. Olvasás közben gyakran kaptam magam azon, hogy úgy érzem, mintha egy festmény néznék, úgy követem a különböző sorokat, hangszereket, együtthangzásokat. Ebből a képszerű olvasási és kifejezőmódból kiindulva és inspirálódva én is készítettem egy ábrát a könyvben található személyekről, felvázoltam az általuk kirajzolt hálót.⁵ Bár Dargay könyvének fókuszja a zenei analízisen van, a háttérben egy másik réteggént kirajzolódik ez a kulturális háló is, s a olvasása közben mindezt összerakhatja az olvasó.

A könyv felépítésének megfelelően készítettem el az ábrát, melyben a Csoport öt zeneszerzőtagját helyeztem a középpontba: Márta Istvánt, Melis Lászlót, Soós Andrást, Szemző Tibort és Faragó Bélát. Az együttes többi tagja a bal felső sarokban kapott helyet:⁶ Gőz László, Kálnai János, Körmendy Ferenc, Schnierer Klára, Simon Ferenc, Székely Kinga, Tihanyi Gellért, Tóth Tamás és Vörös D. László.⁷ Velük, vagyis a 180-as Csoporttal egy időben működő más zenei műhelyek, amelyek ugyancsak alternatív utakon jártak, fontos inspirációs forrásként szolgáltak a Csoport tagjainak.⁸ A Dobszay László és Szendrei Janka vezette *Schola Hungarica* gregorián kórusnak több 180-as tagja is volt, köztük Melis László, akinek zeneszerzőként a középkori zene megkerülhetetlen inspirációs forrást jelentett. A Kortárs Zenei Műhely Szabados György jazz-zongorista, zeneszer-

³ Uo., 11.

⁴ A témavezető Dalos Anna, a dolgozat a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskolájában készült. A disszertáció ezen a linken olvasható:

https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/dargay_marcell/disszertacio.pdf (hozzáférés: 2024.11.26.)

⁵ Lásd a recenzió végén.

⁶ DARGAY, A *180-as Csoport...*, 16. oldal ábra szerinti sorrendben.

⁷ Uo., 15–17.

⁸ Az ábrán a zöld keretben látható nevek.

ző irányítása alatt működött a Csoporthoz hasonló innovatív szellemben, amely főleg Szemző művészetére gyakorolt erőteljes hatást.⁹ A Csoport egyik legmeghatározóbb szellemi mintaképének¹⁰ az Új Zenei Stúdió¹¹ bizonyult; Sály László, Jeney Zoltán, Eötvös Péter, Vidovszky László, Kocsis Zoltán, Wilhelm András és Dukay Barnabás a kortárs klasszikus zene megkerülhetetlen alakjai, művészetük az 1980-as években is kísérletező, innovatív. Az Új Zenei Stúdió annak ellenére lett a 180-as Csoport inspirációs forrása, hogy működési módjuk különbözött. Míg a Csoport állandó tagokkal rendelkező előadó-együttesként definiálta magát, akik alól egy idő után „kifutott a repertoár”,¹² az Új Zenei Stúdió inkább magukra a kompozíciókra koncentrált, fix tagság nélkül működő szellemi és zenei közösségként létezett.¹³ A két együttes tagjainak képzési háttere viszont fedi egymást, hiszen a klasszikus zenei képzést szinte kizárólag csak hivatalos, intézményes keretek között lehetett megszerezni.¹⁴ Így került az ábrára a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Tanárképző Intézete és a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola jazztanszaka mint meghatározó oktatási és kapcsolatszerzési csomópontok.

⁹ DARGAY, *A 180-as Csoport...*, 166.

¹⁰ Uo., 17.

¹¹ Az Új Zenei Stúdió történetéről Szitha Tünde írta doktori disszertációját. Ezen a linken olvasható:

https://apps.lfze.hu/netfolder/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/szitha_tunde/disszertacio.pdf (hozzáférés: 2024. 05. 29).

¹² DARGAY, *A 180-as Csoport...*, 21. A 180-as csoport és az Új Zenei Stúdió repertoárja a kezdeti korszakban (1979–1983) mutatott átfordulásokat, lásd uo., 23, 285.

¹³ Uo., 21.

¹⁴ Legalábbis egy részét, lásd Melis hegedűtanári végzettségét, amelynek a zeneszerzői képzés nem volt része.

Dargay rávilágít a 180-as Csoport indulását körülvevő, egymásnak látszólag ellentmondó tényekre; a második nyilvánossággal való nyílt szimpatizálásra és emellett az akadémiai képzésben való – elkerülhetetlen – részvételre,¹⁵ valamint arra is, hogy a Csoport külföldi vendégszerepléseinek nemcsak művészi, hanem kulturális-földrajzi oka is volt:

„Vendégszerepléseik között olyan fesztiválok meghívásait találhatjuk, mint a *Festival d’Automne á Paris* (1982), a karlsruhei *European Minimal Music Festival* (1982) vagy a grazi *Musikprotokoll* (1985). Meg kell azonban jegyezni, hogy a 180-as Csoport külföldi recepciójában nagy jelentőséggel bírt, hogy a – nem mellékesen – különböző baloldali áramlatokkal aktív szellemi közösséget vállaló amerikai repetitív szerzők darabjait játszó együttes a vasfüggönyön túlról, izolált területről érkezett. Ezt a tényt a kritika gyakran hangoztatta, de egy interjúban maga Szemző Tibor is elismerte, hogy külföldi sikereik nem kis részben annak is köszönhetőek, hogy a fenti okokból kifolyólag »nagyon érdekesek, egzotikusak« voltak a nyugat-európai közönség számára.”¹⁶

A 180-as Csoportot körülvevő kiterjedt kulturális hálózat részben ennek a nyílt politikai-szellemi szerepvállalásnak a következménye, amelynek az országhatáron belül csak a második nyilvánosság adhatott helyet.¹⁷ Talán e nyílt szerepvállalásnak és a Csoport tagjainak tágasabb művészi mezsgyére kitekintő érdeklődése, globális inspirációkeresése is az oka annak, hogy a társművészetek leginnovatívabb formáihoz és a populáris szférához egyaránt tudtak kapcsolódni. A korabeli kritikák éles bírálatait és látszólag

¹⁵ Uo., 18.

¹⁶ Uo., 18.

¹⁷ Hans Knoll, Beke László 229–233.

dicsérő megnyilvánulásait Dargay a könyv egészén következetesen végigvezeti. Az ábrán feltüntettem azokat a zenetudósokat, akik foglalkoztak a 180-as Csoporttal és feltűnnek a könyvben, akár kortárs zenekritikák írói, akár későbbi tanulmányok megjelentetői; Grabócz Márta, Dalos Anna, Szőnyei Tamás, Kovács Sándor, Hajnóczy Csaba, Kroó György és Földes Imre. Petrovics Emil zeneszerzőként talán kakuktkojás a sorban, de az Új Zenei Stúdió ellenében megfogalmazott, a 180-as Csoporttal látszólag szimpatizáló írása megkerülhetetlen történeti forrás.¹⁸

A zenén kívüli művészeti ágak közül a képzőművészeti kapcsolódások főként Szemző Tiborhoz köthetők; szellemi szövetségesei a szentendrei autodidakta képzőművészekből álló Vajda Lajos Stúdió tagjai, különösen feLugossy László, ef Zámbo István és Bereznai Péter, valamint a két gigászi alak, Erdély Miklós és Hajas Tibor művészete is inspirálóan hatott a fuvolás-zeneszerzőre. A Csoporttal szoros alkotói kapcsolatban állt még Forgács Péter video- és multimédiaművész, aki narrátorként vett részt az együttes munkájában.¹⁹

Az irodalomhoz és a színházhoz való kapcsolódás talán Márta István és Melis László számára volt a legfontosabb. Márta, az őt követő Faragó Bélán kívül, az egyetlen zeneszerzői végzettséggel rendelkező 180-as tag, s az 1980-as évek elején kibontakozó művészi pályájának fontos állomása és szakmai ugródeszkája volt a Csoporthoz való csatlakozása és az ott eltöltött két éve. Ezen időszakon belül a kortárs komolyzenei alkotásain kívül alkalmazott szerzőként is komponált zenét filmekhez, tévéjátékokhoz és színházi előadásokhoz.²⁰ Részt vett a ZéGé rockzenekar munkájában, valamint a 25. Színház ala-

pításában is szerepet vállalt, ahol kapcsolatba került Szkárosi Endre költővel és Szikora János rendezővel.²¹ Szerterágazó érdeklődési és tevékenységi köréből következő saját útkeresése 1982-ben a Csoportból való kilépéséhez vezetett, viszont kapcsolata az együttesel a '80-as évek második felében is megmaradt: zenei rendezője volt a Csoport első lemezének, valamint saját, 1984-es szerzői albumán is a Csoport tagjai játszottak.²²

Mártával szemben Melis kapcsolata az irodalommal és a színházzal inkább egy-egy személyhez, mintsem alkotói csoportosulá-

²¹ „[O]dakerültem az akkoriban avantgárdnak számító 25. Színházhoz. Időközben Szikora János és Szkárosi Endre is megkeresett, hogy alakítsunk amatőr színházat – Brobo néven. Utánozva a nagy lengyel példaképet, nagyon »kegyetlen« színházat csináltunk. Kápolnáktól kezdve pincéken keresztül, művelődési házakig mindenhol fellépünk. Ez a tipikus amatőr színház nagyon jó iskolát jelentett számunkra, mert sok mindent kipróbálhattunk benne.” JÁVORSZKY Béla Szilárd, „Szakmai karrier vagy színes életpálya – beszélgetés Márta István zeneszerzővel”, *Új Magyarország*, 1992. ápr. 4., 17. A forrásra Dargay hivatkozik a könyv 32. oldalán. (Lábjegyzet a 286. oldalon.)

²² Az 1980-as évek második felében jelentős még oktatói tevékenysége a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola jazz tanzakán (zenetörténet, 20. századi zene analízise), a Fiala Zeneszerzők Csoportjának vezetése, régizenét is játszó aktív hangszeres zenészként tagsága a Mandel Kvartettben. Emellett a populáris zenében szférában is jelen volt; a Szörényi–Bródy névvel jelzett *István, a király* rockopera szimfonikus zenekari hangszerelését is ő készítette, dolgozott az Ős-Bikinivel, valamint Földes László „Hobóval” is jegyeznek egy közös József Attila-lemezt. A *Művészetek Völgye* fesztivál megalapítása is Márta István nevéhez fűződik. DARGAY, A *180-as Csoport...*, 33.

¹⁸ DARGAY, A *180-as Csoport...*, 24–25.

¹⁹ Uo., 17, 36, 167, 244.

²⁰ Nagy jelentőségű előadás az 1979-es *Úrhatnám polgár* a Nemzeti Színházban, Zsám-béki Gábor rendezésében. Uo., 32.

sokhoz köthető. A két korai Melis-darab, *A szoba* és *A szertartás* is Hajnóczy Péter művészetéhez kapcsolódik.²³ Az 1982-es *Etűd három tükörre* című Melis-kompozíció Angelus Iván *Tükrök* című mozgásszínházi darabjához készült.²⁴ Az 1988-as *Mulomedicina Chironis (Chiron öszvérgyógyászata)* című kantáta epilógusában Melis Petri György *Hölderlin-parafrazis* című versét használja, Forgách András német fordításában.²⁵ Melis teljes életműve számos filmhez és színházi darabhoz készült kompozíciót tartalmaz; Jeles András állandó alkotótársaként végigkísérte alkalmazott zeneszerzői pályáját. Az első közös munkájuk *A mosoly birodalma* című opera, amelyet 1986-ban mutatott be a 180-as Csoport és a Monteverdi birkózókör.²⁶

A Csoporthoz 1982-ben, fennállásuk harmadik évében csatlakozott Faragó Béla váltva Márta Istvánt a zongorista-zeneszerzői poszton.²⁷ Faragó inspirációs forrásai elsősorban zeneiek; az 1977-ben Szegedi Lászlóval közösen alapított Kis Zenei Stúdió tagjaként az alkotóműhelyben való létezés meghatározó előzménye a 180-as tagságának; bár a Kis Zenei Stúdió útja repertoárjában az Új Zenei Stúdióéhoz hasonló, a képzőművészetek és a zenei szféra más irányába való nyitás már inkább a 180-as Csoport művészi attitűdjét idézi.²⁸ Faragó már a 180-as Csoport tagjaként nyitott a keleti kultúrák zenéje felé, a Hortobágyi László által vezetett

²³ Uo., 78.

²⁴ Uo., 86.

²⁵ A kantáta szövegkönyve Melis saját válogatása. Uo., 102.

²⁶ Uo., 13, 76.

²⁷ Mártához hasonlóan Faragó is rendelkezik zeneszerzői végzettséggel. A Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskolában Fekete Győr István volt a főtárgy tanára, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán Soproni József, majd Bozay Attila osztályába járt. Uo., 215.

²⁸ Uo., 216.

Gayan Uttejak Mandal Ensemble tagja lesz, majd 1987-ben a Keleti Zenei Archívum munkatársaként dolgozik.²⁹

Az 1970-es és 1980-as évek fordulóján a csapatban dolgozás, csoportos alkotás művészete az államszocialista kontroll előli menekülés útja és lehetősége. Talán ennek köszönhető, hogy a magányosan alkotó szellemi nagyságok hatása mellett a 180-as Csoport tagjai gyakran kollaboráltak kis létszámú együttesekkel, például Márta István *Szíveink – Requiem töredék* című 1983-as művében a Dobra János vezette Tomkins Énekegyüttesrel. A populáris zene irányából érkező hatások is egy-egy együtteshez kapcsolódnak; a közös szál akár a KFT-vel, a Kontroll Csoporttal, az A. E. Bizottsággal vagy az Új Modern Akrobatikával a kísérletezésre, műhelymunkára, újhullámos kapcsolódásra való törekvés.³⁰ Dargay elemző narratívája rámutat, hogy a 180-as Csoport tagjainak együttműködő törekvéseit és az őket inspiráló alkotókkal közös munkáit a művészet mint világalkotó formanyelv létrehozásának és folyamatos alakításának törekvése hatja át.

A 180-as Csoport működése idején a rendszerváltó ellenzék szamizdat irodalmának jelenvalósága a teljes második nyilvánosságra hatást gyakorol, az 1980-as éveket áthatják a zártkörű, a csak beavatottak részére elérhető előadások. Az irodalmi és színházi körökkel ellentétben a Csoport nyilvánosan hirdette meg a koncertjeit,³¹ de például *A mosoly birodalma* előadásának meghívóját Jeles

²⁹ Uo., 217.

³⁰ A KFT tagjaival Márta István állt kapcsolatban, a Kontroll Csoport két tagjával, Bárdos Deák Ágnessel és Kistamás Lászlóval Faragó Béla dolgozott együtt a Kis Zenei Stúdió szakmai közegében, az A. E. Bizottsággal a 180-as Csoport közös koncertet rendezett. Uo., 58, 216, 23.

³¹ Lásd a Körmeny–Soós féle mű- és koncertlistát, amely jelenleg a BMC Könyvtárban elérhető.

András az 1987-es XIX. Magyar Filmszemlére érkező külföldi vendégek számára rejtve adta át, amelyről az ügynökakták jelentései tanúskodnak.³²

A Csoport működését körüllegő szamizdat hangulatra és a második nyilvánosságban való jelenlétére számos alkalommal rávilágít Dargay: a kulturális hálóval megmutatja a neoavantgárd felületen mozgó kapcsolódásokat, a Szabó Imola Julianna³³ által tervezett borító szamizdat design-ja pedig aláhúzza a kapcsolódások fontosságát.³⁴ Bár hangsúlyozottan zenei analízisekre épül Dargay történetírása, mégis megkerülhetetlen részévé válik a kulturális háló megmutatása is, amelyhez a tágabb művészi körök olvasói is primer módon tudnak kapcsolódni. A könyv emiatt illeszkedik igazán a Prae Kiadó kultúratudományi kiadványai közé.³⁵ A tisztán zenei elemzések megfelelnek a DLA-dolgozat szakmai követelményeinek, Dargay zeneszerzőként tekint a vizsgált művekre, hálózat kutatási módszere zenetudományi alaposságú, és azon is túlmutat a társművészetekre való nagytotál rálátása. Lábjegyzetei fontos részleteket közölnek, amellyel nem terheli meg a főszöveg már eleve sok információt tartalmazó, mégis könnyen olvasható szövegét. Hivatkozásaiban a Csoport zeneszerzőivel való email-váltásai és személyes beszélgetései egyszerre teszik szakmailag hangsúlyossá és egyben megindítóan személyessé a mondanivalót. A QR-kódos hivatkozásokat (összesen 79) is szerteágazó területekről (film, képzőművészet, színház)

³² BÁNKI Berta, „Jelentések A mosoly birodalmáról”, *Theatron* 17, 3. sz. (2023): 170–179, 10.55502/the.2023.3.170.

³³ DARGAY, A *180-as Csoport...*, 4.

³⁴ A fekete-fehér kottaképek, az élénkpiros 180-as mint a tilalom színe, az absztrakt geometriai mintázatú közepső réteg.

³⁵

<https://www.praekiado.hu/termekkategoria/kulturatudomany/> (hozzáférés: 2024.10.29.)

gyűjti össze és tárja elénk a szerző, az információhalmaz jól áttekinthető formáját adja a viszonylag új módszer.³⁶

A könyv olvasása és az ábra elkészítése egyértelművé tette számomra a kettősséget, amely a 180-as Csoport körüli kulturális-politikai légkört illeti. A Csoport tagjai széles és szerteágazó műfaji keretek között dolgoztak és alkottak – legyen szó a társművészetekkel való aktív kapcsolódásokról vagy a formabontó zenei ötletekről –, de művésztük mindvégig a klasszikus zenei műfajon belül maradt. A tagok komolyzenei képzésének megkerülhetetlen része volt az állami oktatási intézményekben való részvétel – amely minden bizonnyal klasszikus zenei tudásuk javára vált –, mégsem kellett azonosulniuk a fő zenei áramlatokkal, maradhattak kísérletező, kívülálló művészek.³⁷ Az együttes nyíltan ellenzéki léte a korabeli hivatalos kritika ellenszenvével párosult, a Csoport második nyilvánosságban való részvétele miatt pedig nem vette őket komolyan a zenei sajtó,³⁸ sikerük mégis megkérdőjelezhetetlen akár az itthoni fellépési lehetőségeiket, akár külföldi vendégszerepléseiket nézzük. Dargay Marcell azzal, hogy doktori dolgozatának főszereplőivé tette a 180-as Csoport tagjait és körültekintő, alapos elemzésnek vetette alá az együttes hangszereszeneszerzőinek alkotásait, az 1980-as évekről alkotott zenei és kulturális emlékeztünkbe emelte őket.

³⁶ Négy hivatkozás – a 19., a 23., a 41. és az 50. URL – már nem érhető el, a problémára Zétényi Tamás már felhívta a figyelmet a recenziójában:

<https://www.jelenkor.net/visszhang/3060/a-legvidamabb-csoport> (hozzáférés: 2024.07.15.)

³⁷ A hivatalos képzéssel való személyes gondokról és feszültségekről Márta István és Faragó Béla fejezetében olvashatunk. DARGAY, A *180-as Csoport...*, 31–32, 215–216.

³⁸ Uo., 18, 26.

